

Alternatiivajalugu kirjanduslõksus

Mart Laar, *Sügissõda I-II*. Tallinn: Read, 2014 ja 2016.

Mart Kuldkepp

Ilukirjandusel ja ajalookirjandusel on kahtlemata olulisi ühisjooni. Tekstikesksemast vaatenurgast saab öelda, et mõlema aluseks on loostamine (*emplotment*),¹ mis tähendab, et igasugune proosanarratiiv, ka ajalooline, kasutab kirjanduslikke troope ja süžeevõtteid ning on seega analüüsiv kirjandusena. Kontekstikesksemalt lähenedes võib osutada, et iga tekst, ka kirjanduslik, on potentsiaalne ajalooallikas, kuivõrd kirjutatu on ühel või teisel viisil alati oma aja nägu. Lugeja jaoks ilmselt kõige tähtsam on siiski see, et nii kirjandus kui ajalugu lubavad välja astuda „oleviku provintsialismist“:² petlikust muljest, et igapäevareaalsus ongi ainus, ainuvõimalik ja ajatu olemisviis oma vääramatute tõdede ja vältimatute probleemidega. Lugemine avab uusi maailmu, mis on tundmatud (ajalugu) või välja mõeldud (kirjandus), kuid igal juhul näitavad, kuivõrd sattumuslik on tänapäev, lugeja enda elukäik kaasa arvatud.

Oleviku provintsialismist välja murda on oluline mitte ainult individuaalse, vaid ka kollektiivse eneseteadvuse jaoks. Eesti rahvuslikku liikumist oleks raske ette kujutada ilma pideva oleviku ümbermõtestamise ja mineviku (taas)avastamiseta kirjanduse ja ajalookirjanduse kaudu. Carl Robert Jakobsoni „Esimene isamaa kõne“ (1870) kinnitas, et muistse vabadusvõitluse tulemus polnud mitte paganliku barbaarsuse hävitamine, vaid tärkava rahvuse ebaõiglane orjastamine. Lennart Meri „Hõbevalge“ (1976) avas ukse maailma, milles Eesti polnud mitte perifeeria, vaid omamoodi mentaalne keskpunkt. Mart Laari, Heiki Valgu ja Lauri Vahtre „Kodu lugu“ (I ja II, 1989) tuletas taas kord ärkavale rahvale meelde rahvusliku ajalookäsitluse põhitõed. Tulutu oleks arutleda, kas toodud näidete näol on tegemist puhtalt ajaloo, kirjanduse või poliitikaga – kindlasti leidub kõigis neis midagi kõigist kolmest. Samal ajal aga ei saa unustada, et igal ajal on oma, autori(te) taotlustele ja temperamendile vastav dominant. „Esimene isamaa kõne“ ei ole arenguromaan; „Hõbevalge“ tõsiseltvõetav ajalooteos ega „Kodu Lugu“ poliitiline traktaat, kuigi neid kõiki annaks sel viisil lugeda.

Poliitika ja ajaloolase Mart Laari jaoks on rahvuslik ärkamine südamelähedane teema ka teoreetilises plaanis,³ kuid kahekõitelist „Sügissõda“ tuleb lugeda pigem n-ö praktiliseks äratustegevuseks. Teose eesmärk on näidata, et *de facto* iseseisvuse kaotus 1939. aastal, millele eelnes baaside lepingu allkirjastamine Moskvas, ei olnud ainuvõimalik arengutee. Laar on seisukohal, et juhul, kui Eesti viimases ennesõjaaegses rahvuslikus valitsuses (1938-1940) oleks peaminister (Laaril Otto Tief) moodustanud vastukaalu president Konstantin Pätsile ning Riigivolikogus oleks jagunenud võim Pätsi Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde ning Tiefi juhitava ühendatud opositsiooni vahel, oleks olnud võimalik alternatiivsete Nõukogude

¹ Hayden White'i poolt välja pakutud mõiste. Vt Hayden White. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1973, 7-11..

² Oleviku provintsialismi kohta vt Joseph R. Levenson. *Confucian China and Its Modern Fate: The Problem of Historical Significance*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1965, 87.

³ Mart Laar. *Äratajad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005.

tingimustega mittedõustumine. Sama tähtis mõju on noorema põlvkonna kaasamisel: läbirääkimiste kaalukeeleks osutub noor välisminister Ilmar Tõnisson, kes vanemate kolleegide vastasseisule vaatamata jäikust üles näitab (I 106).⁴ Tõrksusel on muidugi oma hind; järgneb enamjaolt Soome Talvesõja järgi modelleeritud Sügissõda, milles Eesti sõjavägi suudab ründavale Punaarmeele mitme kuu vältel edukat vastupanu osutada. Viimasel hetkel enne vastupanu murdumist laskemoonapuuduse tõttu sõlmitakse rahuleping, mis, ehkki väga karm ja Eestile ebasoodne, võimaldab siiski vähemalt rahvavabariigi staatust ning säilimist rahvusvahelise õiguse subjektina. Laari visiooni väikese lisaboonusena mängib Keres end samal ajal male maailmameistriks ja Tammsaarele antakse Nobeli kirjandusauhind.

Eesti rahvusliku ajaloo „mis oleks, kui..“-de seas on 1939. aasta hääletul alistumisel kindlasti eriline koht, kuna just Eesti oma poliitikute järeleandlikkus oli see, mis jättis igaveseks vastuseita küsimuse, kas poleks targem olnud vastu hakata. Tahet seda alternatiivset arenguteed läbi mängida on olnud mitmel autoril, kes oma tegelikelt instinktides on pigem sõjaajaloolased, kuid otsustanud probleemi siiski ilukirjanduse võtmes lahendada. Mulle on teada Hanno Ojalo raamat „1939: Kui me valinuks sõja...“ (2010), Eero Lattu romaan „Kaitstud Eesti“ (2014) ja varase kurioosumina Tõivelemb Vallaku (Ingvar Luhaääre?) erootilis-marurahvuslik põnevik „Munamäe lahing“ (2002). Mart Laari „Sügissõda“ asetub samasse, ajapikku võib-olla veelgi pikenevasse ritta. Seetõttu teen esmalt paar kogu žanri tervikuna puudutatavat märkust ning seejärel pöördun konkreetsemalt „Sügissõja“ juurde.

Esiteks tasuks kõigi tulevaste autorite tarbeks rõhutada, et kontrafaktiline ajalugu on aktsepteeritav ja legitiimne ajalookirjutuse žanr,⁵ mille harrastamine ei ole häbiasi. On mõistetav, et Eestis valdav positivistlik ajalooteadus selle väite omaks võtmist püüdnud: Leopold von Ranke järgi peaks ajalugu rääkima ju sellest, mis juhtus, mitte aga sellest, mis ei juhtunud. Ent siiski tasuks enne kirjutama asumist kaaluda, kas poleks parem jääda oma (ajaloolas)liistude juurde, selle asemel, et kaheldava väärtusega ilukirjandust luua. Spekulatiivsus ei tähenda tingimata ebateaduslikkust, mis omakorda pole veel kaugeltki sama, mis kirjanduslikkus. Oht sellel teel libastuda on suur, sest kirjandust ja „kirjandust“ mõõdetakse sama mõõdupuuga.

Teiseks paistavad kõik antud žanri teosed silma süžeeelise üheülbalisusega, mille põhiosa moodustavad lõputud kirjeldused heroilistest kaitselahingutest, ning mis suubub kokkuvõttes tõdemusse, et tõepoolest, Eestil oleks olnud targem vastu hakata. Osa autoreid läheb selle tõestamiseks välja mõõdutundetute võteteni: Vallak laseb Eesti piloot Arnoldil hävituslennukiga otse Kremli Stalini kabinetti pikeerida; Lattu toob igasuguse vähegi loogilise lõplahenduse asemel mängu Stalini meediumi ja telepaadi Wolf Messingu. Ojalo ja Laar lepivad traditsioonilisemate rahuläbirääkimistega, milles Eesti riigil õnnestub mingil kujul püsima jääda. Ent kõigi teoste kohta võib öelda, et tegu pole mitte niivõrd alternatiivajaloo-, kui soovmõtlemiskirjandusega, mille kulg ja lõpptulemus on juba enne lugema hakkamist enam-vähem ette teada.

⁴ Siin ja edaspidi tähistab „I“ viidetes „Sügissõja“ esimest, „II“ teist köidet.

⁵ Vt nt Martin Bunzl. Counterfactual History: A User's Guide. – The American Historical Review, 109:3 (2004), 45-858.

Mart Laari „Sügissõda“ ei eristu žanrikaaslastest millegi põhimõttelise poolest, kuigi pälvib ilmselt rohkem tähelepanu tänu avalikkusele tuntud autorile. Küll aga sobib see heaks näiteks sellest, miks asjaarmastajakirjandus ei ole tingimata veenvaim vorm kontrafaktilise ajalookirjutuse harrastamiseks. Püüan järgnevalt välja tuua mõned kirjanduslikust vaatenurgast probleemsed jooned, mis teose tuumaks olevale ajalooainelisele spekulatsioonile midagi juurde ei anna, küll aga selle kvaliteedile – ja kokkuvõttes tõsiseltvõetavusele – minu meelest halvasti mõjuvad.

Esiteks struktuurist. Lugu algab raamjutustusega, mille esimene osa esimese köite alguses kannab pealkirja „Saateks“. Selles leitakse kirjutuslaualt tundmatu autori kirjutatud, 1939. aastal Eesti ja NSVL vahel peetud Sügissõjast jutustav raamat, mis on 2014. aasta uusväljaanne 1940. aastal ilmunud teose 1954. aastal ilmunud kolmandast trükist (I 5-6). Seega on „Saateks“ osa tekstivälisest maailmast: võib oletada, et selle jutustaja on Laar ise. Järgnev osa „Eessõna 2014. aasta väljaandele,“ kuulub aga juba alternatiivajateljele; seal teatab fiktiivne väljaandja, et „[t]undmatu autori isikust on palju kirjutatud, mistõttu ei hakka siin seda uuesti kordama“ (I 11). Samas on teise köite lõpus olevas „Järeldõnas 2016. aasta väljaandele“ (II 167-168) jutustajaks jällegi „tundmatust autorist“ rääkiv Laar. Oletades, et lugeja peaks raamatu salapärase leidmise lugu mingil fiktsionaalsustasandil tõsiselt võtma, tekib kokkuvõttes küsimus, kas teda pole mitte petetud – võib-olla on saatesõna autor selle raamatu ikkagi ise kirjutanud, omaenda kirjutuslauale sokutanud ja püüab nüüd müstifikatsiooni abil vastutusest loobuda?

Sellisele teooriale lisab tuge asjaolu, et ajatelgedega seotud probleeme on teisigi. Esimeses köites mainitakse Nikita Hruštšovi memuaare, mis oleksid seega pidanud ilmuma enne 1954. aastat (I 41), teises köites (II 45-46) aga tsiteeritakse Hanno Ojalot, kes polnud 1954. aastal veel sündinudki. Kohati on kõnepruuk selline, mida 1954. a väljaandest ei ootaks: „Kui Vene pakub kellelegi soodsat kaubandustehingut, on suuremat jama oodata.“; „Inimestele taoti pähe, et maru vahva on teisi rahvaid kapitalistide ikkest vabastada, kaasa arvatud Eestit“ (mõlemad I 29); Nikolai Karotammele „tehti ettepanek, millest ta ei saanud keelduda“ (I 135) – tasub märkimist, et Mario Puzo „Ristiisa“ ilmus alles 1969. aastal. Intertekstuaalsed vihjed on raamatus üldse segadusttekitavad. Kas esimese köite alapealkiri „Punane torm tõuseb“ viitab Tom Clancy 1986. aastal ilmunud thrillerile „Red Storm Rising“, või on see juhus? Kas teise köite viimase peatüki pealkiri „Me tusameele talv“ viitab 1963. aastal ilmunud Harald Rajametsa eestikeelsele tõlkele John Steinbecki 1961. aastal ilmunud romaanist „Our Winter of Discontent“, või on seegi juhus? Ehk pärineb see otse Shakespeare'i „Richard III-st“ (ilmunud Georg Meri eestikeelses tõlkes 1963 aastal)?

Neist ja teistest küsitavustest põhimõttelisem puudujääk on aga teksti vaatepunktiline ja stiililine ebahühtlus. Kuigi erinevate ees- ja saatesõnade väitel toetub raamat selle fiktiivse autori, Sügissõjast osa võtnud õppursõduri isiklikele kogemustele, leidub mina-vormis kõneviisi vaid heal juhul korra mõnekümne lehekülje kohta (ning esimesel enam kui sajal leheküljel üldse mitte). Seetõttu mõjub minajutustaja sekkumine alati kergelt ootamatult, nagu oleks tegu kuskil varjus luurava spiooni, mitte aga romaani peategelasena. Vaatepunkti ootamatu liikumine teiste tegelastele nagu Otto Tief (I 23) või polkovnik Leljušenko (II 56) tekitab lisaküsimusi – kust

õppursõdur teadis, mida Tief täpselt mõtles, või seda, et Leljušenko „polnud elus nii vihane olnud“?

Rõhuv enamik tekstist on kirjutatud nagu ajalooõpik: kuivas, tõusude ja langusteta, tihti nämmutatavas stiilis, milles lugejale söödetakse ette üks fakt teise järel või korratakse üldjoontes sama infot üle ja üle.⁶ Mõnikord muutub see teaberikkus ilmselt ettekavatsematult iseenda paroodiaks, nagu nt põhjalikus 1939. aasta sügise ilmateates koos temperatuurimuutuste ja sademetega, mis lõpeb tõdemusega „ilmaga pole Eesti vastupanuvõimet võimalik selgitada“ (II 36).

Omaette (mitte)kirjanduslik nähtus on kõik need osalt ehtsad, osalt fiktsionaalsed teksti sisse ja järele paigutatud dokumendid, mis moodustavad teksti mahust mõõdutundetult suure osa. Iseenesest võiks olla tegemist efektiivse võttega autentsusoreooli lisada, kuid lugeja jaoks, kes ootab romaani, kuid leiab eest allikapublikatsiooni, tähendab see vajadust end läbi närida suurest hulgast infost, mis ületab kuivuselt isegi põhiteksti ennast, seejuures viimast kohati vaid lõigupikkusteks juppideks hakkides. Pealegi räägitakse dokumentides tihtipeale sellest, millest tekstis juba nagunii juttu on või juttu tuleb. Hea näide on aurulaev Kassari hukkumine, mida kirjeldatakse kaks korda järjest (II 46-49) ning – nagu sellest veel küllalt ei oleks – ka veel kolmandat korda teise kõite tagaanel.

Seal aga, kus parasjagu ei vaata vastu rasvases kirjas (re)produtseeritud dokumendid, leiab lugeja suure tõenäosusega eest väljavõtte kellegi fiktsionaalsetest mälestustest. Märkimisväärselt kirjutavad ka tsiteeritud autorid (Hruštšov, Tief, Meretskov jt) stiilis, mis on eristamatu põhiteksti omast. Võib-olla saab ülalnimetatud veidraid vaatepunkti-hüppeid seletada sellega, et autor on lihtsalt unustanud märkida, et tegemist on memuaarikatkendiga?

Siiski on valik allikapublikatsioonide ja mälestuskatkenditega pikitud õpikuteksti kasuks mõistetav, arvestades, kui nõrgad on teose mõned kirjanduslikumad episoodid. Kõikidele võimalikele stereotüüpidele vastav Seto sõjapealik Ivan Pääsuke, „ehtne Petseri tsura“ (I 140-141, 149), on otsekui Ivan Orava mälestustest välja astunud ning seetõttu vähemalt naljakas. Soome Talvesõjast Eesti Sügissõtta transponeeritud ameeriklanna Martha Gellhorn⁷ tekitab oma pikantsete seiklustega pigem piinlikkust. Ähvardav-eevilised looduskirjeldused on toredalt *camp*-ilikud, kuigi ilmselt mitte taotluslikult.⁸ Tugevama osa kirjanduslikest lisanditest moodustavad ajaloolised anekdoodid, nagu seda on nt lood Johannes Santpangast ja põgenenud Poola allveelaev Orzelist (I 76), mis aga pole muidugi enda Laari välja mõeldud.

⁶ „Laidoner oli kogu aeg olnud aktiivse kaitse pooldaja. Ta arvas, et ei tule sündmustel lasta ennast üllatada, vaid ise saatusel sabast kinni võtta ja sündmusi enda tahte järgi väänata. See väljendus ka Laidoneri arusaamas, et kaitse peab olema aktiivne. Lihtsalt niisama kaitses istuda ja oodata, kust vastane sind ründab, tähendab juba ette kaotust.“ (I 125).

⁷ „Sarmikas 36-aastane ajakirjanik võis küll ise olla paljude meeste unistus, kuid oma unistuste meest polnud ta veel päriselt leidnud“ (I 132 vt ka I 164).

⁸ „Hitleri külalised nautisid Berghofi terrassil aga võimast vaatamängu, kui loojuv päike mäed purpur- või õigemini verepunaseks värvis. Ühe jaoks ennustas see Euroopas peagi puhkevat tulekahju, teine seostas seda algava verepulmaga, kolmas aga pomises vaikselt „Götterdämmerung“.“ (I 19 vt ka I 56 ja I 120).

Õpikuteksti kõrval teine mahukamalt esindatud žanr on verised lahingukirjeldused, mida eriti ohtralt leidub teises köites. Üldjuhul kujutatakse neis väikese Eesti väeosa heroilist vastupanu kordades arvukamale vastasele, keda seejuures langeb muidugi nagu loogu. Krestomaatiline näide on lahingus jalgadeta jäänud sõdur Anton, kes käsib kaaslastel ennast koos relvadega maha jätta ning jõuab tänu sellele enne surma veel hulga vaenlasi tappa (II 123). Kirjeldusi vastasest iseloomustab läbiv üleolekutunne vähemalt moraalsel, kui mitte alati sõjalisel plaanil. Punaarmee lasi on küll määratult palju, kuid neid juhitakse halvasti, nad on halvasti välja õpetatud, halvasti varustatud, vähemotiveeritud ja isegi röögivad ebainimlikult (II 99), rääkimata sellest, et nende jaoks pole mingi probleem käigult ja põhjusest rahulikke elanikke tappa. Mitmed episoodid tuletavad seega toonilt meelde Saksa okupatsiooni ajal välja antud propagandistlikku koguteost „Eesti rahva kannatuste aasta“ (1943).⁹ Eestlased seevastu on pea eranditult ehtsad tõsihingelised patrioodid, kes isegi kõikuma löönud võitlustahte korral ennast ohvitseride eeskujust uuesti innustada lasevad. Isegi alguses kahtleval seisukohal olev poliitikute „vanem põlvkond“ kasvatatakse avaliku arvamuse surve all kiiresti ümber.

Lõpetuseks võib öelda, et oma eesmärgi see monofunktsionaalne teos kahtlemata täidab: alternatiivajalooline arengurada saab läbimängitud ja Eesti (mingil kujul) päästetud. Siiski tundub küsitav, kas seda rada on vaja just asjaarmastajaliku ilukirjandusteose vormis läbi matkata ning kas teose kahtlase võitu kirjanduslik väärtus saadetava sõnumi tõsiseltvõetavust ei vähenda. Kõikidele ajaloo ja kirjanduse ühisosadele vaatamata nõuab kirjanikuks olemine teatavaid oskusi ja teatavat sorti julgust, mida ajaloolasel tingimata ei ole ja tavaolukorras ei peagi olema. Psühholoogilist tundlikkust, stiiliühtlust, kompositsiooni tasakaalukust ja vaatepunkti järjekindlust ei asenda faktide (olgu need päris või välja mõeldud) kuhjamine läbiseigi klišeedega, umbes samamoodi nagu ajalooteaduses ei asenda allikakriitikat emotsioonid ja moraliseerimine. Kirjandus, kui ajaloost ranges mõttes vähem tõene, ei ole andestavam tegevusala, mille juurde pöörduda siis, kui tõsikindel ajalookäsitlus mingil teemal tundub kohatu või võimatu. Oleviku provintsialismist välja murda saab mitmel moel ja spekulatiivsed arutluskäigud ei tohiks olla keelatud ka ajaloolaseks jäädes.

⁹ „Eessõjas 2014. aasta väljaandele“ kirjutatakse fiktiivse teose kohta, et „raamatule heideti ette otsekoheus,“ sest „praegust poliitkorrektsust toona ju ei tuntud“ (I 11). Poliitkorrektsuses „Sügissõda“ tõepoolest süüdistada ei saa.